

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.14, No. 28
Autumn 2025 & Winter 2026

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

Manifestations of the Principle of Unity in Multiplicity in Islamic Architecture (A Comparative Study of the Dome Chamber of Imam Hussein's Holy Shrine and the Dome of Sheikh Lotfollah Mosque in Isfahan)

Seyyed Majid Hashemi Toghar Al-Jardi¹
Mehdi Hamzeh Nejad²
Fatemeh Kowsar³

Abstract

Understanding the architecture of the holy building requires explaining the behavioral pattern of believers in order to connect with the source of grace. Mosques and shrines of Imams (AS) are decorated with the blessing of congregational prayers as signs and symbols of revelation. The role of imam and imamate as a "factor of unity" and how the principle of "unity in multiplicity" appeared in the sacred shrine of Imam Hussein (a.s.) and Sheikh Lotfollah mosque is the issue of this article.

¹ Assistant Professor - Faculty of Architectural Engineering - Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran. m.hashemi@sru.ac.ir

² Assistant Professor of Architecture, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran. hamzenejad@iust.ac.ir.

³ PhD researcher in architecture, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran f.kowsar@sru.ac.ir*

Received: 23/04/2025

Reviewed: 04/10/2025

Accepted: 15/11/2025

Therefore, the aforementioned principle has been explained and recognized in the architectural space with the descriptive-analytical and case-study method. Considering the Imam's position as the inner Qiblah and the guide of multitudes to unity and the straight path, the architectural system of two buildings in inner "unity" has been established for the training of "Abd Allah". In architecture, the first level of the visual system is after facing the front, which contains the holy place with symbols and signs and concave form, guidance and invitation. The second level, after passing through the head and moving towards the Qibla, is the heavenly light, the shrine and the dome of the house (the unity of the path and the sacred axis), which is the behavior of pilgrims and believers with regard to the holy place, and the sequence, continuity and repetition of spiritual elements and inscriptions are reflected in the architecture. The third level is done in a balance of attention based on inner thinking, remembrance and worship and the dominance of pause over passing (unity of deeds and remembrance with Farada prayer), standing, salutations and reading pilgrimages are done in specific boundaries. The fourth level of the behavioral system is based on the imam (unity with the guardian and the imam), the unification of the believers on the axis of the imam of the congregation, and creating a place for congregations and creating a memorable atmosphere facing the Qibla. The fifth level is in the believer's attention to divine light. In this position, resorting to Arwa al-Waghti and the means of placing the Imam in space and time, side by side with the sky and paying attention to the owner of the honorable position, causes a state of solitude, contentment, and bliss, and this position includes a return to eternal memories and the position of divine nature.

Keywords: Symbol and inscription, unity in plurality, dome of the Husseini shrine, Sheikh Lotfollah Mosque, holy place, Imam and Imamate.

Problem Statement

In creating works of art, the "believing" artist is committed to revealing transcendental concepts and conveying the "message of the Lord" and "good news" to his audience. Each work becomes a new and creative "statement" for the "manifestation" of truth and the emergence of meaning in the body of that phenomenon. The architecture of the Islamic civilization period of Iran is the manifestation of the most fundamental and important principle of tradition, namely the principle of unity, which has been introduced in the centralism of architecture as a manifestation of the process of plurality to unity. Among them, the dome and the circular plan have attracted the most attention as centralist symbols.

In the architecture of the Islamic era, inspired by natural space, a nucleus or cell of the architectural space is organized in such a way that, in relation to the observing and present human being, a means of concentration, stillness, and the process from the exterior to the interior and from plurality to unity is provided (Noqreh Kar, 2005).

In order to achieve perfection, a common goal gives unity to a set of many parts. In sacred architecture, such as the architecture of mosques and holy shrines, the unity of the building is achieved by having a single and harmonious goal and "working in

harmony” with the components. In this architecture, light plays an important role in achieving perfection and creating unity for the many components. “In this architecture, the body must be transformed into a soul, because the soul is the perfection of the body. With this analogy, it can be said that Muslim architecture, in the light of the light, from the ceiling and walls, transforms the materials into light and in the form of crystalline radiations” (Noqrehkar, 2008). Such a large container can accommodate the believer and his private whisper with God. In the domes of the Sheikh Lotfollah Mosque in Isfahan and the shrine of Imam Hussein (AS), one can also observe the transition from unity to plurality of works of art based on the variables of hierarchy and interconnection. Given that these two unique buildings are outstanding works of Islamic art and architecture, the aim of this research is to demonstrate the manifestation of the principle of unity and plurality in the Sheikh Lotfollah Mosque and the Dome of the Shrine of Imam Hussein (AS) by searching for goals, principles, patterns, and unifying elements.

Method

In this research, studies were collected using documentary and field methods, and the principle of unity in diversity in architectural space was recognized using analytical-descriptive methods, and finally, the two domes of the house were compared and contrasted.

Findings and Results

In Islamic architecture, inspired by natural space, a nucleus or cell of architectural space is organized in such a way that, in relation to the observing and present human being, it provides a means of concentration, stillness, and movement from the exterior to the interior and from multiplicity to unity. In the Islamic worldview, existence from the perspective of monotheism is the absolute unity of God. This unity reflects itself in the form of countless and diverse manifestations in the world of multiplicity. Therefore, every particle of the world is a manifestation of the divine manifestation and at the same time a part of a single and coherent whole. This concept, which is called the unity of existence in mystical terms and in its manifestation, unity in multiplicity, is the basis of many creative activities in Islamic civilization, especially in the field of art and architecture. The principle of unity in multiplicity must be clearly observed in mosques and it must be in such a way that man forgets himself and thinks only of the unity of God. The principle of the Islamic religion is that all people believe in the oneness of God and monotheism, which is the worship of people (plurality) in front of God (unity) that converge towards a single point. This convergence is not just a visual order, but a reflection of the eternal return of creation to the Creator. In examining the Sheikh Lotfollah Mosque in Isfahan and the dome of the holy shrine of Imam Hussein (AS), despite the abundance of decorations, color, light, type of materials and proportions, one can observe the holy existence of the Lord of the worlds in the heart of all this. The

calligraphy and inscriptions that show us the words of the Quran and the light that is of the type and essence of God himself. The materials of this mosque were indigenous and show simplicity, in contrast to the various patterns used on the walls and ceiling of the mosque, which express splendor and multiplicity. In general, what can be clearly seen in the Sheikh Lotfollah Mosque and the Dome of Imam Hussein (AS) in common is the existence of plurality and unity in all components, and what has turned this building into a miracle of world architecture is the juxtaposition of plurality and unity, not their opposition and contradiction. In these two case studies, the dome has transformed a static space into a dynamic space, and both variables of interconnection and hierarchy have been observed in the dome, because the discussion of centrality and access to the spaces is visible.

References

- Dari, Ali. Talischi, Gholamreza. 2018. Finiteness and Infinity of the Spatial Structure of Iranian Islamic Architecture in Safavid-era Mosques (Case Study: Sheikh Lotfollah and Imam Mosque of Isfahan). Quarterly Journal of Islamic Architecture Research. Issue 19. Year 6.
- Dahar, Ali. Alipour, Reza. 2013. Geometric Analysis of the Architecture of Sheikh Lotfollah Mosque of Isfahan to Determine the Geometric Relationship between the Prayer Room and the Entrance Hall, Bagh-e-Nazar, Issue 26, Year 10, pp. 40-33.
- Dinarvand, Mohammad. 2018. Design of the Museum of the Tombs of Islamic Mystics with the Approach of Applying Modern Technology. Master's Thesis at Shahid Rajaei Teacher Training University.
- Roosbeh, Masoumeh. Khazrian, Alireza. Biglari, Sara. 2015. The Sense of Unity in Contemporary Iranian Architecture (with Emphasis on Daryabandari and Azarba Houses by Iraj Kalantari). National Conference on Culture, Tourism and Urban Identity.
- Mehdinejad, Jamal-eddin. Taher Tolodel, Mohammad Sadegh. Azmati, Hamid Reza. Sadeghi Habibabad, Ali. 2016. An essay on the characteristics of Iranian-Islamic architecture and sacred arts based on architectural excellence. Quarterly Journal of Ontological Research.
- Hashemi Toghraljardi, Seyyed Majid. Noghrekar, Salman. Kowsar, Fatemeh. 2019. Quantitative and qualitative evaluation of Shiite shrine inscriptions: a case study from Bab al-Qibla to the dome of the holy shrine of Imam Hussein (AS). Islamic Architecture Research; 11 (3): 26-1.
- Hashemi Toghraljardi, Seyyed Majid. Rezaei, Rasoul. 2019. Creative intervention based on spatial expansion and sociability in sustainable Iranian architectural patterns. Case study: Shrine of Hazrat Abdul Azim (AS). Architecture and Sustainable City. Year 7. Issue 1. Spring and Summer.

Hashemi Toghranjardi, Seyyed Majid. Kowsar, Fatemeh. 2019. An analysis of the coherence of pilgrimage customs as a perfectionist and ontological journey by comparing the architecture of the sacred space of the holy shrine of Imam Hussein (AS). International Conference on Construction, Development and Reconstruction of Holy Shrines through History.

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
 Ontological Researches
 semi-annual scientific journal
 ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
 Type: Research

Vol.14, No. 28
 Autumn 2025 & Winter 2026

پژوهش‌های هستی‌شناختی
 دو فصلنامه علمی
 نوع مقاله: پژوهشی
 سال چهاردهم، شماره ۲۸
 پاییز و زمستان ۱۴۰۴
 صفحات ۱۰۳-۱۴۱

جلوه‌هایی از ظهور اصل وحدت در کثرت در معماری اسلامی (مقایسه تطبیقی گنبدخانه حرم مطهر امام حسین (ع) و گنبد مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان)

سید مجید هاشمی طغرالجردی^۱

مهدی حمزه‌نژاد^۲

فاطمه کوثر^۳

چکیده

فهم معماری ابنیه مقدس مستلزم تبیین الگوی رفتاری مومنان جهت اتصال با مبدا فیض می‌باشد. مساجد و حرم‌های ائمه (ع) به‌عنوان علامت و نمادهایی وحیانی، به برکت نمازهای جماعت مزین شده است. نقش امام و امامت به‌عنوان «عامل وحدت» و چگونگی ظهور اصل «وحدت در کثرت» در حرم مطهر امام حسین (ع) و مسجد شیخ لطف‌الله، مسئله این مقاله می‌باشد. لذا با روش توصیفی-تحلیلی و مصداق‌پژوهی اصل مذکور تبیین و در فضای معماری بازشناسی شده است. با توجه به جایگاه امام

^۱ استادیار معماری، دانشگاه تربیت دبیر شهیدرجایی تهران. ۰۹۰۱۷۴۶۱۶۵۱@m.hashemi@sru.ac.ir

^۲ استادیار معماری، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران. ۰۹۱۲۶۸۵۲۳۷۷@iust.ac.ir hamzenejad

^۳ پژوهشگر دکتری معماری، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی تهران. ۰۹۳۷۱۳۸۵۹۲۴*f.kowsar@sru.ac.ir *

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۳

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۷/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۴

به‌عنوان باطن قبله و هدایتگر کثرت‌ها به وحدت و صراط مستقیم، نظام معماری دو بنا در «وحدتی» باطنی، برای تربیت «عبادالله» نظام یافته است. در معماری، سطح اول نظام بصری پس از مواجهه با سردر بوده که مکان مقدس با نماد و نشانه و فرم مقعر، هدایت و دعوت را در خود دارد. سطح دوم پس از گذر از سردر و حرکت به سمت قبله، نور آسمانه، ضریح و گنبد خانه (وحدت مسیر و محور مقدس) می‌باشد که رفتار زائر و مومن همراه با توجه به مکان مقدس بوده و در معماری تسلسل، تداوم و تکرار اجزا و کتیبه‌های معنوی نمود دارد. سطح سوم در توازنی از توجه به بنا به تفکرونی، تذکر و عبادت و چیرگی مکث بر عبور (وحدت اعمال و اذکار با نماز فرادا)، وقوف، سلام‌ها و زیارتنامه خوانی در حریم‌های مشخص انجام می‌شود. سطح چهارم نظام رفتاری بر محور امام (وحدت با ولی و امام)، یکی شدن مومنان بر محور امام جماعت و ایجاد مکانی برای جماعت‌ها و ایجاد فضایی خاطره انگیز رو به قبله شکل گرفته است. سطح پنجم در توجه مومن به انوار و اشراق الهی می‌باشد. در این مقام توسل به عروه الوثقی و وسیله قراردادن امام در فرامکان و زمان، هم سو با آسمان و توجه به صاحب مقام شریف موجب حالت خلوت، رضایت و بهجت و سرور شده و این مقام شامل برگشت به خاطرات ازلی و مقام فطرت الهی می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: نماد و کتیبه، وحدت در کثرت، گنبدخانه حرم حسینی، مسجد شیخ لطف‌الله، مکان مقدس، امام و امامت.

۱- طرح مسأله

حقیقت هنر نوعی معرفت محسوب می‌شود که در عین حضور و شهود، برای هنرمند سالک و طالب حقیقت و معرفت، مکشوف می‌شود و این کشف تجلی واحدی است که در محتوا و قالب اثر هنری وی ظاهر می‌شود (شفیعی و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۱۰۱). معماری از جنس «حکمت» است. معماری (مومنانه) خالق مکان قدسی در طول هزاره‌ها بوده و معمار سعی بر آن داشته به وسیله آن نوعی تجلی حقیقت را در کره خاکی بنا نهد (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۵، ص ۳۱). تنها با احیای حکمت و اتصال عقل شهودی با نور عقل کلی که همان نور وحی و قرآن است و نیز التزام عملی انسان به معرفت صادر شده از جانب خداوند، می‌توان به حقایق اصیل وجود دست یافت (جعفرزاده و همکاران، ۱۴۰۳، ص ۱). هنرمند «مومن» در خلق آثار هنری متعهد به آشکاری مفاهیم متعالی و رساندن «پیام سرور» و «بشارت» به مخاطب خود می‌باشد و با ایجاد هر اثر معناگرا، «بیانی» نو و خلاقانه برای «تجلی» حقیقت و ظهور معنا در کالبد آن پدیدار می‌شود. معماری دوره تمدن اسلامی ایران تجلی

بنیادی‌ترین و مهم‌ترین اصل دینی یعنی اصل «توحید» می‌باشد که در آن مرکزگرایی و اتحاد محورها به عنوان نمودی از سیر «کثرت به وحدت» معرفی شده است. در این میان گنبد و پلان‌های ناشی از دوایر مستتر به‌عنوان نمادهای مرکزگرا بیشترین توجه را به خود معطوف نموده است (مهدی‌نژاد، ۱۳۹۵).

در این معماری با الهام از فضای طبیعی، یک هسته یا سلول فضای معماری را به‌گونه‌ای و سامان می‌دهند که برای ناظر، وسیله تمرکز و سکون و سیر از ظاهر به باطن و از کثرت به وحدت فراهم شود. مطابق با نظر هنرشناسان سنتی همانند بورکهارت، هدف هنر، بهره‌مند ساختن محیط انسانی و دنیا، از نظم است که به مستقیم‌ترین وجه، معرف وحدت الهی است. هنر، جهان را روشن و مصفا می‌کند، به روح مدد می‌رساند تا از کثرت تشویش انگیز امور برهد و به سوی وحدت بیکران باز گردد (نقره‌کار، ۱۳۸۸).

در معماری قدسی همانند معماری مسجد و حرم‌های مطهر، وحدت بنا با داشتن یک هدف واحد و هماهنگ و «همراستا کار کردن» اجزا محقق می‌شود. در معماری مکان‌های مقدس، نور نقش مهمی در کمال‌یابی و ایجاد وحدت برای اجزای کثیر به‌عهده می‌گیرد. مطابق نظر بورکهارت، «در این معماری جسم می‌بایست به جان تبدیل شود، زیرا جان کمال جسم است. با این تمثیل می‌توان گفت که معماری مسلمانان در پرتو نور، از سقف و جداره‌ها، مصالح را به نور و همانند تشعشعات بلورین در می‌آورد» (نقره‌کار، ۱۳۸۸). چنین ظرفی می‌تواند مظروفی عظیم چون ذکر خداوند و نجوای خصوصی مومن را در فضا و کتیبه‌ها میزبانی نماید. در گنبدخانه‌های مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان و حرم امام حسین (ع) می‌توان از وحدت به کثرت رسیدن آثار هنری را براساس متغیرهای سلسله مراتب و هم‌پیوندی مشاهده کرد. نور هم در آسمانه‌ها ذهن مومن را متوجه خود می‌نماید و هم در قبله و ضریح، دل‌ها را متوجه خود نموده و فضا را قطبی می‌نماید. نظر به این‌که این دو بنای بی‌نظیر از آثار برجسته هنر و معماری اسلامی می‌باشند، هدف این پژوهش نشان دادن تجلی اصل وحدت در کثرت در مسجد شیخ لطف‌الله و گنبدخانه حرم امام حسین (ع) از طریق جستجوی اهداف، اصول، الگو و نمادها و عناصر وحدت‌بخش می‌باشد

۲- پیشینه پژوهش

در اندیشه شیعی عبادت بدون ولایت و توجه به امام و کانون زیارت ارزشی ندارد. ولایتی که در سلسله مراتب وجود امامان ۱۲ گانه که انوار متکثره وجود پیامبر اکرم (ص) در طول زمان و مکان جلوگر شده است. شناخت مکان به نوعی شناخت هویت انسان است. با تعریف و شکل بخشیدن به مکان شناخت میسر شده و انسان مرتبه خود را در عالم کشف و هویت او نمایان می‌شود (دهار و همکاران، ۱۳۹۲). رسالت معماری نیز آن است که جایی را به مکان تبدیل کند یعنی محتوای بالقوه محیط را بالفعل نماید. معماری به مثابه پدیده‌ای اجتماعی، از فرهنگ نشأت گرفته و بر آن نیز تأثیر گذاشته است و بازتابی از اندیشه‌های انسان و روابطه‌اش با فضا و فرهنگ است. بهترین نمود این تأثیرپذیری از منابع و اثرگذاری در جان مخاطب را در مکان‌های مقدس و خصوصاً مساجد اسلامی می‌توان یافت (طیسی و همکاران، ۱۳۹۱). برخی مولفه و کیفیت‌های مکان در مظاهر شهر و معابر شهر اسلامی را می‌توان در تصویر شماره «۱»، باز یافت.

تصویر ۱. کیفیت‌های مکان شهری در مدل کیفیت مکان شهر ایرانی - اسلامی. ماخذ: صارمی، ۱۴۰۰.

اکبری، ۱۳۸۹ و همکاران، معتقدند که هندسه نظام جهان‌هستی از طریق قوانین تشابه، تقارن، تناظر، تناسب، تعادل هماهنگی و توازن به‌وجود نظم و اندازه در آفرینش جهان و وحدت تمامی اجزاء عالم اشاره دارد. هندسه، رمز وحدت هستی در سراسر کثرت مراتب وجود است و جریان امر واحد در همه مراتب عالم، منشاء وحدانیت این نظم شکوهمند و قانونمند است. اما خصوصیات اشکال و زبان بیانی هر کدام منحصر به فرد می‌باشد. موضوع اصلی در معماری سنتی ایران، تبدیل مربع به دایره از راه کاربرد مثلث است، مربع نماینده و مظهر زمین خاکی و نشان دهنده کمیت‌هاست و درمقابل، دایره مظهري از بهشت و آسمان و نشان‌دهنده کیفیت‌ها است (اردلان، ۱۳۹۱). زبان نمادها مبین دانشی است که از راه عقل حاصل می‌گردد که همانا معرفت است. نمادها خود تجلیاتی از مطلق در مقیّدات هستند. صورنمادین جنبه‌های محسوسی از واقعیت ماوراء الطبیعی چیزهایند. نمادهای وحیانی نمادهایی خاص‌اند که سنت‌های مختلف جهان آن را تأیید و تقدیس کرده و بسته به زبان و صورتی که در آن وحی شده‌اند، تنوع می‌یابند(همان).

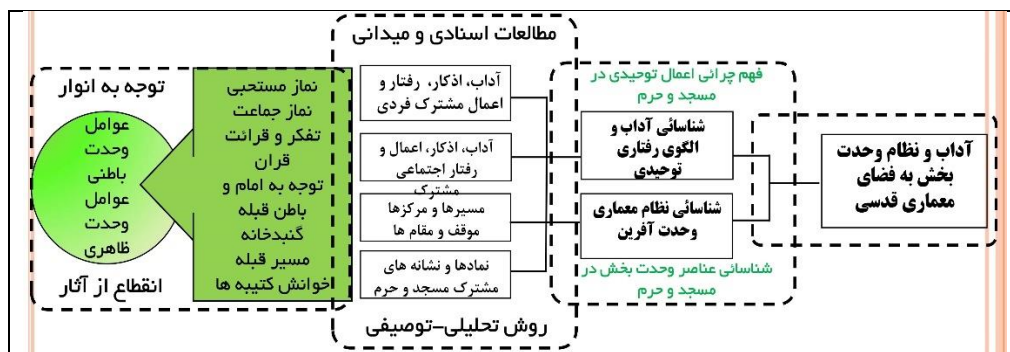
(دهار و همکاران، ۱۳۹۲) بر این باورند در فضای قانونمند از طریق هندسه هر چیزی و از آن جمله اجزا یک خانه و یا حتی یک شهر می‌توانند به دایره هستی قدم گذارند و در فضای کثرات و گوناگونی‌ها هویت خود را پیدا کنند. عامل بنیادین ایجاد وحدت در میان اجزای جهان هستی و ازجمله در اجزای پیکره هریک از فرهنگ‌های معماری چیزی جز هندسه نمی‌تواند باشد (بمانیان و همکاران، ۱۳۸۹). در معماری با رویکرد معناگرا به بحث وحدت در معماری پرداخته و ارزش‌های هندسی را از عوامل اصلی ایجادکننده وحدت دانسته و آن را به زیرشاخه‌های جزئی‌تر اعم از هندسه و تناسب هندسه، نظم و الگوی هندسی مرکزگرا تقسیم نموده‌اند. با روش نحو فضا، مهدی‌نژاد و همکاران، با بهره‌گیری از سه شاخص ارتباط، هم‌پیوندی و عمق در نگرش نحو‌فضا به بررسی و مقایسه ویژگی‌ها و چیدمان فضایی در معماری مساجد سه دوره سنتی، معاصر و بعد از انقلاب پرداخته و بیان می‌دارند که مساجد سنتی به‌دلیل وجود حیاط مرکزی از انسجام و یکپارچگی بیشتری نسبت به مساجد نمونه دوره معاصر برخوردار است (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۵).

یکی از روش‌هایی که در راستای درک ساختار و نظام‌های نامرئی در پس شکل‌ها و پدیده های معماری تولد یافت، روش چیدمان فضا است (Hanson, ۱۹۹۸). این روش مشتمل بر

نظریه‌ها و روش‌هایی برای تجزیه و تحلیل پیکره‌بندی فضایی است (Bazai, ۲۰۲۰). سلسله مراتب به عنوان یکی از مهم‌ترین اصول معماری و شهرسازی ایرانی است به نحوی که موجب پیدایش یک سازماندهی در مکان‌یابی، نحوه استفاده و یا مشاهده فضاها می‌شود (Mahdavi Nejad, ۵۱.۲۰۱۱).

۳- روش انجام پژوهش

برای تبیین مهم‌ترین اصل شناختی «وحدت در کثرت» در مکان مقدس با روش اسنادی و میدانی مطالعات گردآوری و با روش تحلیلی-توصیفی اصل وحدت در کثرت در فضای معماری بازشناسی شده است. توجه به اصل توحید در عبادت، نقش ولایت و عوامل نورانیت قلب مومن، آیات در کتیبه‌های ورودی جهت کسب معرفت الهی مورد بررسی است. در فرایندی دو طرفه مراحل ورود به مساجد و به خصوص مسجد شیخ لطف‌الله جهت انجام نماز جماعت و همچنین مراحل، مراسم و مقام‌های متعارف جهت زیارت امام حسین(ع) بررسی و ضمن حضور در مکان مقدس، برخی از مراحل که از فضای جلوی سردر با اذن ورود شروع و به ضریح یا محراب می‌رسد، تعریف و فضای معماری آن تحلیل شده است.

تصویر ۲. مراحل و روش مطالعاتی جهت شناسایی آداب رفتاری و نظام وحدت‌بخش در مسجد شیخ لطف‌الله و حرم مطهر امام حسین(ع) با تاکید بر مسیر قبله و همراه با امام و امام جماعت.

۴- مبانی نظری

یکی از مهم‌ترین مباحث مابین حکمای اسلامی نظریات ارایه شده در خصوص وحدت و کثرت می‌باشد. حکمت متعالیه، اصالت را به وجود می‌دهد و ماهیات را ظهورها یا سایه‌های وجود قلمداد می‌کند و وجود را حقیقتی واحد و مرتبه‌مند می‌داند. مثال آن نور و مراتب

و درجه‌های مختلف آن است. همه درجات و اشکال نور، یک حقیقت هستند، در عین حال انوار مختلف با مراتب مختلف حقیقت، وجود و ظهور دارند و این کثرت‌ها به همان وحدت باز می‌گردند (معلمی، ۱۳۸۷). از این منظر «وحدت» دارای مراتب و به دو معنا مطرح می‌شود: وحدت باطنی و وحدت ظاهری. در وحدت باطنی (فلسفی، عرفانی) در هماهنگی با هدف متعالی، همه هستی تجلیات یک حقیقت باطنی و الهی هستند. در وحدت ظاهری مبتنی بر هم‌شکلی و هماهنگی اجزاء، مجموعه‌ای کثیر را «یکی» و «واحد» درک می‌نمائیم (نقره‌کار، ۱۳۸۸). خانواده، در خانه، بعنوان مهم‌ترین واحد جامعه‌ساز با والدین هویت یافته و گستره مکانی آن با همسایه دور و نزدیک تا محله و مسجد گسترش می‌یابد. و در نظام برادری، امت با رهبر و ولی هویت یافته و به وحدت می‌رسد. عبارت قرآنی: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ»، معرف چنین وحدتی است. آن‌ها پذیرنده عامل مهمی چون ولایت خداوند و اهل بیت (ع) شده‌اند. در چنین اجتماع و منظومه‌ای امام عصر (عج) و ولی فقیه هم عامل وحدت و هم ملجا و پناه امت می‌باشند. از منظر آیات، روایات و ادعیه هم می‌توان به اصل «وحدت در عین کثرت» پرداخت. الفاظی چون، ایمان، نور و ضلالت، انذار، ذکر، قرائت قرآن، صلاه و زکات، اهل البیت (ع)، ولایت و امامت، باب‌الله، ابواب‌الاجابه، مدینه‌العلم، هدایت، صراط مستقیم، حکمت، بشارت، حبل‌الله، عروه‌الوثقی، ظهور و حزب‌الله از مهمترین الفاظ و مفاهیم وحدت آفرین جامعه اسلامی می‌باشند. در مکان مقدس از جمله در مسجد یا حرم که مکان تربیت عبادالله، علم‌آموزی، عبادت و معرفت‌اندوزی است سیر آفاقی و انفسی و حرکت از ظاهر به باطن وجود دارد. زائر با ورود در حریم و شروع حرکت از ورودی (باب) در مسیر صراط مستقیم و با نظاره کتیبه‌ها و آیات الهی به سمت نشانه هدایت (قبله و امام به‌عنوان راهنما و علامت) حرکت و طالب معرفت، رحمت و برکت الهی می‌گردد. زائر این حریم، با گذر از آثار و ظواهر، احرام دائمی حول ذکر الله با طوافی دائمی بر گرد محور حق می‌یابد.

فقر ذاتی و نیاز، همه عالم کثیر را به سمت پروردگار واحد و صمد سوق می‌دهد و همه مظاهر از جمله معماری از تزئینات تا فضا در تلاش برای تجلی آن حقیقت واحد و میزبان انوار الهی می‌باشند تا مکان به وادی مقدس تبدیل گردیده و با گذر از ظواهر، کیفیت لازمائی و لامکانی حادث گردد و مسجد به‌عنوان، محل تفکر، بندگی و سجده، پذیرای

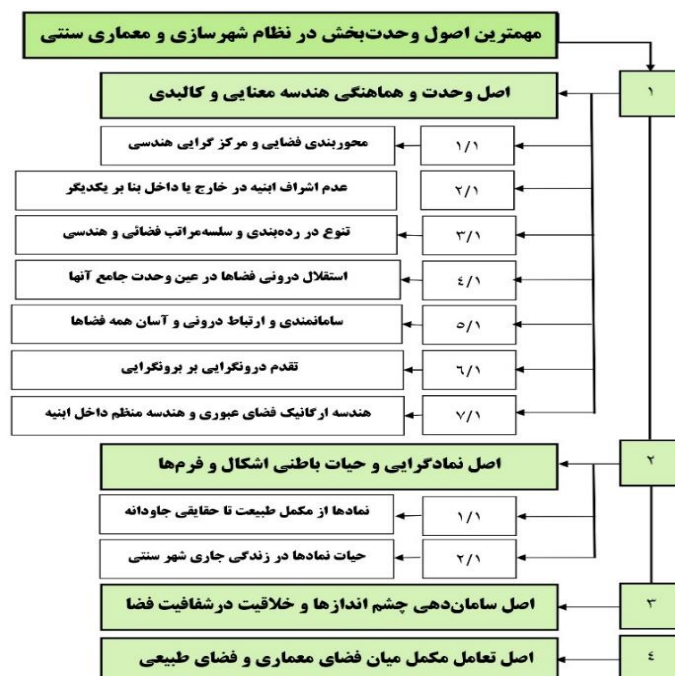
مومنان جهت قرائت اذکار و آیات هدایت بخش گردد. با گذر از ظواهر بنا، مسجد و حرم مکان تجلی انوار الهی برای مومن می‌گردد. شناخت وسیله و معرفت به امام زمان (عج) از ارکان مهم عبودیت است. امام حسین (ع) در دعای عرفه خواستار بصیرت‌یابی با گذر از آثار به سمت موضوعی چون تجلیات انوار شده‌اند که چپستی آن خود معرفتی والا می‌طلبد:

«إِلَهِي أَمَرْتُ بِالرَّجُوعِ إِلَى الْأَثَارِ فَأَرْجِعْنِي إِلَيْكَ بِكِسْوَةِ الْأَنْوَارِ وَ هِدَايَةِ الْإِسْتِبْصَارِ»

ای خدا تو امر کردی که خلق برای شناسائیت رجوع به آثار کنند اما مرا رجوع ده به تجلیات انوار و به رهنمایی مشاهده و استبصار.

۴-۱ وحدت و کثرت در معماری اسلامی

هنرمند مسلمان با مبنا قراردادن اصل توحید در هنر خود می‌کوشد این حقیقت را در آثار خود متجلی سازد (خرمی و همکاران، ۱۳۹۴). معنای وحدت در کثرت، همکاری و هماهنگی اجزا در رسیدن به یک هدف واحد است (سوزنگر و همکاران، ۱۳۹۳). در معماری لازمه رسیدن به وحدت، وجود کثرت است. کثرت به معنای تعدد، بسیاری و تنوع.

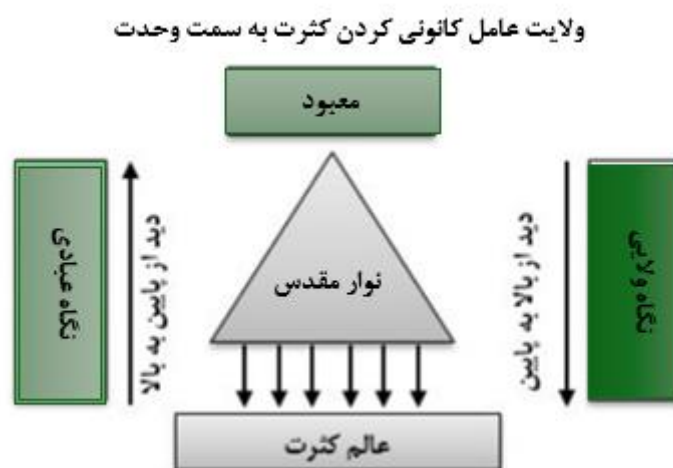

تصویر ۳: مهم‌ترین اصول وحدت‌بخش نظام شهرسازی و معماری سنتی. مأخذ: نقره‌کار، ۱۳۸۸.

اما وحدت به معنای انسجام فضایی و یکی شدن گونه‌ای از چیدمان فضایی است که با سلسله مراتب ارتباط واحدهای فضایی منفک با یکدیگر را در یک کل وسیع‌تر فراهم می‌کند (روزبه و همکاران، ۱۳۹۴). مهم‌ترین اصول وحدت بخش شهر سنتی در تصویر «۳» بیان شده و اصل وحدت در کالبد و فضاها، معماری به یاری اصولی همانند تأکید بر کانون و مرکزیت فضایی-کالبدی با گرایش به الگوهای ساماندهی مرکزی، تأکید بر جفت‌سازی یا تقارن و محوربندی فضایی-کالبدی نمود یافته است (بقایی و همکاران، ۱۳۹۲). کالبدی-ترین رده مفهومی اصل وحدت مربوط به فضای معماری است، یعنی خود فضا در معماری دارای وحدت و از طریق جهت‌یابی مشخص می‌شود (یاری‌قلی و همکاران، ۱۳۹۴).

۴-۲ مفهوم سیر از کثرت به وحدت

مطابق با تصویر «۴» ولایت عامل کانونی کردن کثرت عالم به سمت وحدت می‌باشد. عبدالحمید نقره‌کار مفهوم سیر از کثرت به وحدت را شعار مهم توحید و خداپرستی می‌داند و اشاره می‌کنند که وحدت صفت کل است نه جز. وحدت هرگز ویژگی فضایی یا کالبدی اجزاء نیست، بلکه صفتی است که یکباره بر کل سامانه چیره می‌شود. وحدت از طریق هدفمندی: وحدت زمانی پدیدار می‌شود که اجزای کثیر و گوناگون در سایه یک هدف ویژه واحد نظم یابند و از کثرت به سوی وحدت حرکت کنند.

تصویر ۴: تجلی سیر از کثرت به وحدت و بلعکس در نظام هستی. مأخذ: نویسندگان.

تجلی انتزاعی و کالبدی: وحدت در معماری اسلامی به صورت انتزاعی (مانند اصالت فضای خالی، استفاده از نمادگرایی هندسی و تزیینات انتزاعی) و به صورت کالبدی (مانند مرکزگرایی، محوربندی، سلسله‌مراتب فضایی و سیالیت فضا) بیان می‌شود (نقره‌کار، ۱۳۸۸). براساس عرفان اسلامی نیز این وحدت عبارت است از، انحصار وجود در خداوند که از غایت وسعت و احاطه، سایر اشیا را نیز در بردارد (بلخاری قهی، ۱۳۹۰).

نادر اردلان، با بررسی این مفاهیم در معماری و شهرسازی معتقد است، «وحدت» نه تنها یک مفهوم زیبایی‌شناختی، بلکه یک اصل فلسفی و عرفانی است که ریشه در توحید اسلامی دارد که معمار مسلمان، با درک عمیق از این اصل، فضاهایی را خلق می‌کند که در عین کثرت عناصر و جزئیات، به یک کلیت واحد و منسجم ختم می‌شوند. این وحدت، در ابعاد مختلفی همچون هندسه، نور، رنگ، و تزئینات تجلی می‌یابد. خلاصه نظر ایشان شامل موارد ذیل است.

- **وحدت در هندسه:** استفاده از هندسه، به‌ویژه نقوش هندسی متقارن و تکرارشونده، به‌عنوان ابزاری برای رسیدن به وحدت. این نقوش، از تکرار یک واحد کوچک شروع شده و به سمت یک الگوی بزرگتر و کلی‌تر گسترش می‌یابند و در نهایت به یک نقطه مرکزی یا محوری ختم می‌شوند.
- **وحدت در نور:** نور عامل مهم در ایجاد وحدت و یکپارچگی فضا است. به‌ویژه نور طبیعی، با ایجاد سایه روشن‌ها و تأکید بر برخی عناصر، به سازماندهی بصری فضا کمک کرده و از پراکندگی بصری جلوگیری می‌کند.
- **وحدت در کثرت تزئینات:** کثرت تزئینات و نقوش در معماری اسلامی، هرگز به‌معنای بی‌نظمی یا پراکندگی نیست، بلکه این کثرت، در یک نظم پنهان و یک ساختار واحد ادغام شده و به‌غنای بصری و معنوی فضا می‌افزاید. هر جزء، در عین استقلال، با سایر اجزا مرتبط بوده و بخشی از یک کل بزرگتر است.
- **وحدت معنایی و معنوی:** هدف نهایی معماری اسلامی، ایجاد فضایی است که انسان را به‌سوی تعمق، تفکر و درک وحدت الهی سوق دهد. بنابراین، تمامی عناصر بصری و ساختاری، در خدمت این هدف معنوی قرار می‌گیرند (اردلان و همکاران، ۱۳۹۵).

نظام عالم از واحد به کثیر و از کثیر به واحد است. در مسجد سیر درونی انسان به سمت وجه‌الله و توحید بوده و شکل ظاهری صفوف جماعت در محور قدسی قبله وحدت می‌یابند. برخی عوامل وحدت‌بخش مطابق با تصویر «۵» تعریف گردیده است.

تصویر ۵: عوامل اثرگذار بر ساختار نظام فضایی معماری ایرانی-اسلامی، در جهت سیر از کثرت به وحدت در نظام عالم. ماخذ: نقی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۷.

معماری اسلامی به دنبال نظامی است که مبین تعادل و آرامش است. در اندیشه اسلامی، کعبه نماد مکانی است که توجه مسلمین به آن مرکز واحد جذب می‌شود. کعبه مرکز و اصل است جایی که مساجد اقلیم‌های گوناگون در آن مرکز به وحدت می‌رسند. با کعبه عالم قطبی می‌شود و مومنان در شکل‌گیری امت واحد دخیل می‌گردند. همراه با کتاب الهی قرآن کریم، کعبه، بیت‌الله مهم‌ترین عامل وحدت و هویت بخش مسلمین شده است.

۴-۳ سلسله مراتب در معماری شیعی

ذهن و اجزای کالبدی انسان مبتنی بر نظام سلسله مراتبی است و حرکت از گوشت به استخوان با مفصل و رباط است و در فهم مسائل، علوم از آسان به سمت سخت تفهیم می‌گردند. در معماری نیز مجموعه‌ای کثیر جهت هدف واحد در کنار هم قرار می‌گیرد. همیشه امور مهم همانند ضریح، کلام وحی یا محراب، در آخر محور و یا در بالاترین نقطه قرار می‌گیرند. ذهن انسان موضوع مهم مانند آسمان را در بالا تصور می‌کند. ماهیچه‌های عمودی چشم نیز دو برابر افقی بوده و چون نیروی بیشتری برای دیدن اشیای عمودی به کار می‌برد توجه و تمرکز بیشتری برای ذهن و روان ایجاد می‌کند. نظام سلسله مراتبی، در بردارنده نوعی فضایی است. بنابراین فضاهای متنوع باید تداعی‌کننده هماهنگی و تشابه نسبی فضاهای قبلی باشند تا با عبور از آن‌ها انسجام و پیوستگی حفظ شود.

یکی از عناصر وحدت بخش (فضای مقدس) کتیبه‌ها و متون و همچنین نوع تزئینات دارای الگوی یا رنگ همسان و مکمل هستند. از آن‌جا که سلسله مراتب، نوعی ارجحیت فضایی ایجاد می‌کند در کالبد معماری و چیدمان فضا، نوعی تفاوت فضایی در محور افقی و عمودی قرار می‌گیرد. در راستای افقی پیوستگی فضاهای مسلسل با یک آهنگ تغییر می‌کند، در راستای عمودی پیچیده‌تر شدن شکل و تزئینات از بستر تا آسمانه بنا انجام می‌شود؛ بنابراین هرچه جلوتر می‌رویم فضاها پیچیده‌تر می‌شوند (به تصویر ۶ توجه شود). یکی دیگر از مباحثی که در "سیر از ساده به پیچیده" در فضاهای معماری مهم جلوه می‌کند رعایت تناسب سطح پیچیدگی با شأن بنا است. در این معماری یک نظام سلسله مراتبی سیر از تاریک به روشن نیز وجود داشته از تضاد شدید تاریکی و نور پرهیز می‌شود. بیشترین تلاؤ نور در فضای مقصوره از طرق مختلف به‌ویژه هنر آینه‌کاری و به‌منظور خلق فضای شگفت انگیز ایجاد می‌شود (دیناروند، ۱۳۹۷).

ردیف	ویژگی اصلی	معرفی ویژگی‌های بنیادین
۱	سلسله مراتب عمودی	عنصر متوالی از عنصر پایین تر از خود برتری دارد. این سیر از ساده به پیچیده می‌بایست تداعی یک اوج کند.
۲	سلسله مراتب افقی	اشاره به چیدمان فضاها پشت سر هم دارد به نحوی که هرفضا از فضای قبلی مهم تر جلوه کند
۳	رویدادهای پشت سرهم	اشاره به حرکت و ادراک حاصل از سکاتس‌های مسلسل از فضاهایی پشت سر هم دارد.
۴	پیوستگی فضایی	برای ایجاد حس سلسله مراتب لازم است فضاها یک پیوستگی محسوس داشته باشند.
۵	تدریج پیچیدگی	ادراک جزئیات با یک تقدم و تأخر زمانی
۶	تنوع فضایی	این ویژگی سبب می‌شود که انسان در برخورد با فضای جدید یک احساس مکاشفه داشته باشد.
۷	یکپارچگی	استفاده از اجزای مشابه و پرهیز از تنوع ناهمگون
۸	استفاده از فضای بینابین	این ویژگی از وجود حلقه‌های واسطه میان مراتب مختلف سرچشمه می‌گیرد
۹	خصلت گذرا بودن	سلسله مراتب و تدریج ادراک
۱۰	عنصر شاخص	سلسله مراتب مسبب چیرگی فضا یا اشیا است

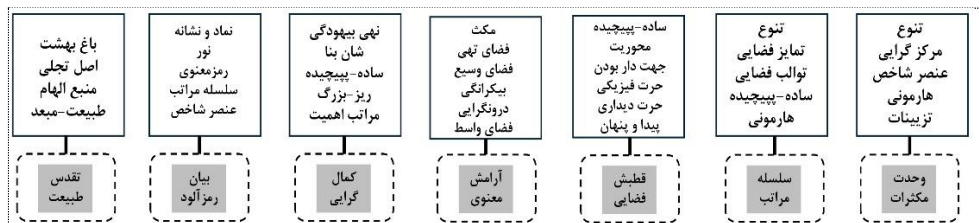
تصویر ۶: ویژگی‌های معماری قدسی براساس اصل سلسله مراتب. مأخذ: دیناروند، ۱۳۹۷.

در نظام سلسله مراتبی، تقدم و تاخر فضاها باید به‌گونه‌ای باشد که دسترسی به یک فضا، با عبور از فضاهای پیشین صورت گیرد و یا این که دسترسی بصری به یک فضا، تنها از طریق بخش خاصی از فضا صورت گیرد. در چنین حالتی یک نظم مراتبی بر فضا حاکم می‌شود (شیرخانی و همکاران، ۱۴۰۱). عناصر بصری به‌گونه‌ای منظم شده‌اند (تغییر رنگ، اندازه، فرم و مکان) که فضای معنوی با اهمیت نمایان شود. سلسله مراتب باعث قلمروهای فضایی با تنوع کاربری می‌شود (البرزی و همکاران، ۱۳۹۹). با حضور در بنایی که با ماهیتی توحیدی شکل گرفته باشد احساس نیاز آدمی به خاطرات «عهد الست» و پیمان بندگی وجد و شور درونی در آدمی را تقویت کرده همنشینی زیبایی، شکوه و خاطره‌انگیزی مکان تمنای شهود و وصال آن وجود بی مثال را بر می‌انگیزد. برای درک امر قدسی در هر فضای معنوی یک محور ذهنی و معنایی وجود دارد که قطبش ذهنی مخاطب را ساماندهی می‌کند. در بناهای زیارتگاهی این محور ذهنی به ضریح به‌عنوان مرکز قطبی کننده محیط ختم شده و در شکل‌گیری نظم سلسله مراتبی معمولاً سیر از ساده به پیچیده و سیر از کم اهمیت به پراهمیت بر این محور معنایی منطبق است (تصویر ۶ و ۷). لذا بر محوری که تعیین‌کننده حرکت افقی فرد و مسیر حرکت فیزیکی در فضا است، محوری معنایی وجود دارد که در حقیقت به‌عنوان مرتبه‌ای از مراتب سلوک از آن یاد می‌شود.

ردیف	ویژگی	توضیحات
1	محور معنایی	افقی
		عمودی
2	محور حرکتی	محور افقی
		محور عمودی
3	مرکز گرایی	یک مرکز قدسی قطبی کننده فضای اطراف آن است. به عبارت دیگر مرکز پیوسپله نیروهای مرکز گرایی محیط اطراف خود را قطبی می کند.
4	ابهام در تسلسل فضا	استفاده از ترفند پیوستگی فضایی همراه با ابهام بین پنهان و آشکار است به واسطه صفحاتی که ما را هدایت می کنند همواره به اندیشه فرو می برند که چه چیزی در پیش خواهیم داشت.
5	عنصر شاخص	یکی دیگر از عوامل ایجاد جذبه فضایی در مجموعه های معماری استفاده از عناصر شاخص هستند که می توانند مصداق نشانه فضایی باشند.
6	تاخیر موقت	در هنرها تاخیر موقت یا مکث را محرکی قوی برای حرکت به جلو دانسته اند.
7	تدریج پیچیدگی	تداعی کننده این مفهوم است که هر چه جلوتر می رویم فضا با اهمیت تر می شود

تصویر ۷: ویژگی های معماری قدسی براساس اصل قطبش فضایی. مأخذ: دیناروند، ۱۳۹۷.

هنگامی که در فضای قدسی به سمت مقصد حرکت می کنیم هر چه جلوتر می رویم علاوه بر این که فضا پیوسته مهم تر می شود، جایگاه معنوی آن نیز بالاتر می رود (به تصویر ۸ توجه شود). سیر از ساده به پیچیده علاوه بر سیر افقی نیازمند یک سیر معنوی است. معماران سنتی بالاترین سطح پیچیدگی و محل ورود نور شگفت انگیز را به فضای زیرگنبد اختصاص می دهند؛ زیرا در آخرین نقطه حرکت افقی است و در بالاترین درجه عمودی فضا قرار دارد (دیناروند، ۱۳۹۷). نظام سلسله مراتبی، دربردارنده نوعی تنوع فضایی در کنار انسجام فضایی است که مفهوم عمق به فضای انتهایی اهمیت می بخشد (عماد و همکاران، ۱۳۹۹).

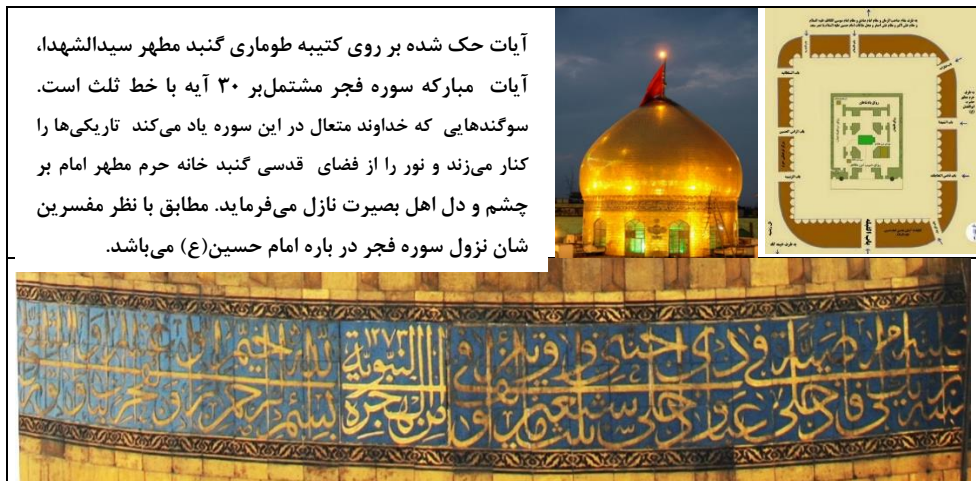
تصویر ۸: مهم ترین اصول نظام بخش در فضای قدسی. مأخذ: دیناروند، ۱۳۹۷.

۵- گنبدخانه حرم مطهر امام حسین علیه السلام نمونه‌ای از هنر قدسی برای وادی مقدس

تصویر ۹: حرم مطهر امام حسین(ع) و طرح گسترش صحن‌های حرم . مآخذ: سایت عتبات عالیات.

بنای تاریخی حرم امام حسین(ع) محدوده‌ای مستطیل شکل را در برمی‌گیرد که ضلع شمال- جنوب بیرونی آن ۱۲۵ متر و ضلع شرق - غرب آن ۹۵ متر است. صحنی وسیع که هم اکنون مسقف شده ساختمان حرم را در میان گرفته و بر پیرامون آن نیز دیواری برپا شده است که ارتفاع آن به ۱۲ متر می‌رسد. مضجع مطهر امام علیه‌السلام در وسط این حرم جای گرفته است و ایوان‌ها بر صحن مشرف‌اند و ورودی‌ها در آن‌ها قرار دارند. عمارت حرم که قسمت مرکزی آستان حسینی(ع) را دربر گرفته، مستطیل شکل است و ۵۵ متر طول و ۴۵ متر عرض دارد. دیوارهای بیرونی ساختمان مرکزی حرم با تزئینات زیبایی از آجر و کاشیکاری مزین شده است تا فضایی دارای جذبه و پرکشش معنوی و یادآور خاطره مجاهدان شهید عدالت و برای تذکر و دوری از غفلت بسازد. معماری قدسی در حرم امام حسین(ع) فقط یک بنای زیبا نیست، بلکه تجسم عینی و ملموسی از همین مبانی معرفت‌شناختی است. طراحی آن با هدف یاری‌رساندن به زائر برای ارتقا سطح معرفتی و معنوی صورت گرفته است (جدول ۱).

آیات حک شده بر روی کتیبه طوماری گنبد مطهر سیدالشهدا، آیات مبارکه سوره فجر مشتمل بر ۳۰ آیه با خط ثلث است. سوگندهایی که خداوند متعال در این سوره یاد می‌کند تاریکی‌ها را کنار می‌زند و نور را از فضای قدسی گنبد خانه حرم مطهر امام بر چشم و دل اهل بصیرت نازل می‌فرماید. مطابق با نظر مفسرین شان نزول سوره فجر در باره امام حسین(ع) می‌باشد.

تصویر ۱۰: بالا راست پلان صحن، گنبدخانه و باب‌های حرم مطهر و چپ، گنبدخانه. مأخذ: نگارنده.

وجود آیات، نقوش، نورپردازی و حتی سکوت حاکم بر برخی فضاها زائر را به سمت درون‌نگرایی، یاد خداوند و فلسفه وجودی قیام امام حسین (ع) سوق می‌دهد و او را به ذکر و حضور قلبی فرا می‌خواند. این حالت اولین گام برای زدودن حجاب‌های غفلت است (چنارانی، ۱۳۸۸). خواندن قرآن، دعای عهد و زیارت همانند زیارت عاشورا، زیارت ناحیه مقدسه، دعای توسل، ندبه و دعای عرفه حسینی به‌عنوان متون معرفت آفرین موجب تفکر و نزول چشمه‌های معرفت الهی می‌گردد. نماز نیز نجوایی خصوصی مابین «عبد» و «الله» است. قلب مومن حرم خداوند است و با نماز در حرم، حرمی در حرمی دیگر برپا می‌شود.

جدول ۱: عناصر خلق فضای قدسی در حرم مطهر امام حسین(ع)

عناصر	کارآیی	نقش
عناصر بصری	آیات قرآنی و احادیث	قرارگرفتن در معرض ذکر خداوند با بصری
عناصر شنیداری	آوای ملکوتی	قرائت قرآن، مداحی و تمرکز و توجه زائر
عناصر بویایی	رایحه و عطر شاخصی	تأثیر بر حس حضور در مکان قدسی
نمادهای متذکر ارزش	کتیبه‌های قرآنی و معنوی قرآن، حدیث و زیارت نامه	تذکر ارزش‌ها و مفاهیم معنوی
بازتاب نور و توجه به حضور امام زمان(ع)	در مسیر یا مکان توقف زائر	یک عنصر نمادین و معنوی و کمک به تذکر الهی توجه دادن به امام یعنی نقطه اتصال زمین به آسمان

مأخذ: هاشمی و همکاران، ۱۴۰۴.

۵-۱-۱ باب‌القبلة حرم مطهر امام حسین(ع)

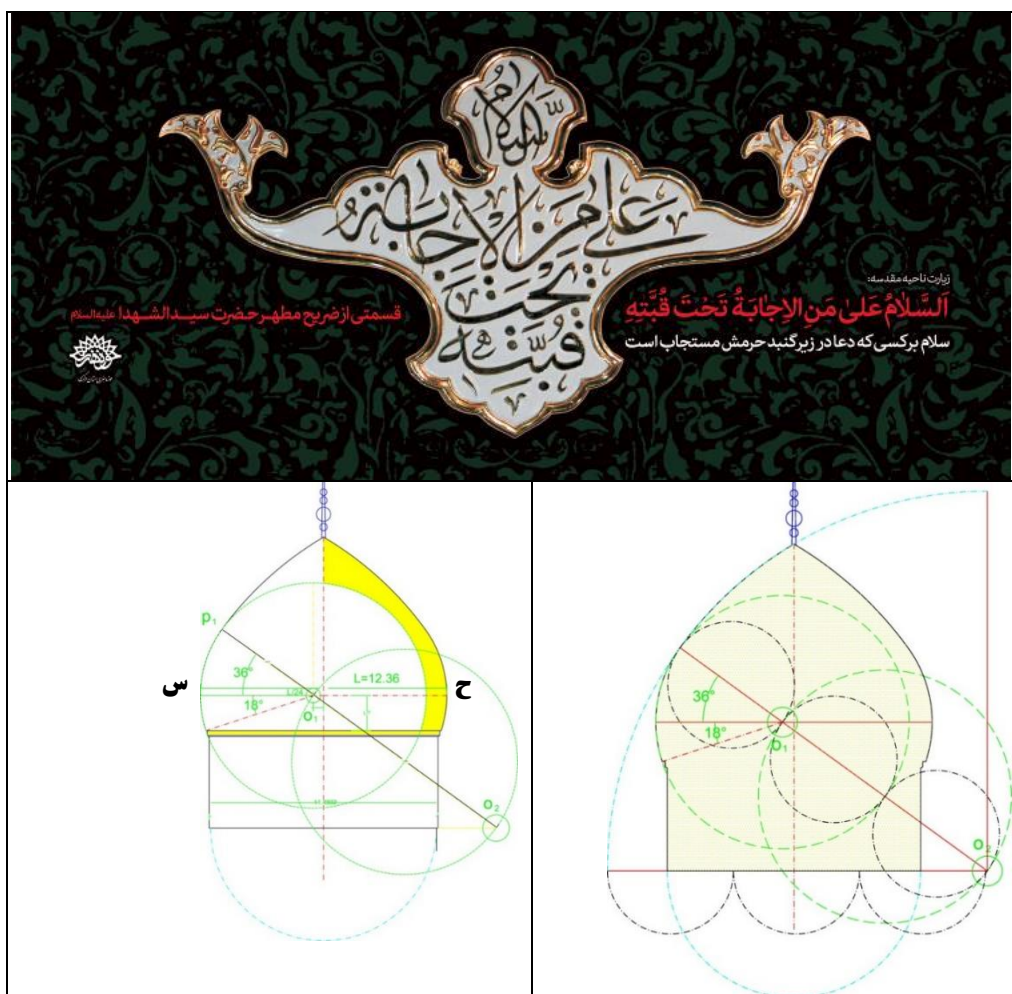
تصویر ۱: لفظ «جلاله الله» در محور قبله شروع از سردر باب القبلة تا زیر گنبدخانه حرم مطهر .

در مهم‌ترین محور ورود به حرم مطهر سیدالشهداء(ع) و در سردر ورودی باب القبلة، کتیبه زیر قطار مقرنس سردر بیرونی، آیات ۱۰ تا ۲۴ سوره واقعه است که با آیه کریمه: «وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ» شروع و به آیه کریمه «جَزَاءٌ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» ختم می‌شود. از رسول خدا (ص) روایت شده: اینان عبارتند از: علی و شیعیان او به کرامت و احترامی که نزد خدا دارند مقرب درگاه خدایند (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۲۰۲). در تصویر ۱۱، کتیبه‌ای با آیه ۱۶۹ آل عمران «شماره ۱»، که اشاره به حیات جاودان شهیدان دارد و سمت راست شماره «۲»، قسمتی از آیه ۵۸ سوره بقره «وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ..» و از در (بیت المقدس) با خضوع و تواضع وارد شوید و بگویید: خداوندا گناهان ما را بریز تا خطاهای شما را ببخشیم و به نیکوکاران پاداش بیشتری خواهیم داد. «حطه» در اینجا، یعنی خدایا از تو تقاضای ریزش گناهان خود را داریم و شاید به همین علت یکی از درهای بیت المقدس را «باب الحطه» نامیده‌اند (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۲۶۱). و این‌گونه این دو حرم پیوندی نمادین و ماندگار یافته است. در آیات دیگر سرای پرهیزکاران و بهشت توصیف شده است. کتیبه دور تا دور در پخ دور چفد ایوان، آیه ۳۵ سوره نور است (هاشمی و همکاران، ۱۴۰۲). لفظ جلاله «الله» بر نوک چفد ورودی قرار گرفته است (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۲: مراحل دوازده‌گانه حرکت و سیر افقی و عمودی در کنار سلسله مراتب تزئینات و سیر معرفتی از محور باب القبله تا ضریح و گنبدخانه حرم مطهر امام حسین (ع). ذکر و نماز. مأخذ: هاشمی و همکاران، ۱۴۰۲

۵-۱-۲ طرح هندسی گنبدخانه حرم مطهر امام حسین (ع)

تصویر ۱۳: نظام ترسیم گنبد حرم مطهر امام حسین (ع) همراه با قسمتی از زیارت ناحیه مقدسه مرتبط با ضریح و گنبد خانه حرم مطهر. ماخذ: هاشمی و همکاران، ۱۴۰۲.

هندسه جایگاه مهمی در طراحی حرم و به خصوص گنبدخانه دارد. طرح هندسی گنبد حرم مطهر امام حسین (ع) با ۱۴ متر ارتفاع را می‌توان در سه دایره شگفت‌انگیز بازشناسی کرد. قطر ساق گنبد در حدود ۱۱.۴۰ متر و بیشترین فاصله بین دو نقطه «ح» و «س»، خود گنبد در عریض‌ترین مکان خود حدود ۱۲.۳۶ متر می‌باشد. اگر این فاصله به ۲۴

قسمت تقسیم شود از اولین نقطه، o1 که از محور عمودی گنبد یک بیست و چهارم فاصله دارد دایره‌ای به شعاع ۱۱ برابر این فاصله با زاویه ۳۶ درجه خطی ترسیم شود که قسمت اول چغد گنبد را در بالا ساخته و قسمت پایین خود گنبد با زاویه ۱۸ درجه به‌دست آید. خط عمود بر شروع ساق گنبد را در o2 قطع می‌کند (ادامه o1p1). O1o2 قطر دایره مساوی با دایره قبلی است (که عملاً شروع ساق از خط ترسیمی افقی از این نقطه به‌دست می‌آید)، به مرکز o2 و شعاع o2p1 دایره سوم ترسیم و محور عمودی گنبد را قطع و نقطه اوج گنبد مطهر به‌دست می‌آید. این ترسیم احتمالاً به الگوی اصلی طراحی گنبد نزدیک شده است و نشان از هنر هندسی معماران مهمترین گنبد عالم دارد.

۵-۲ مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان

مسجد شیخ لطف‌الله در بخش شرقی میدان نقشه جهان است. این مسجد در میان مساجد عصر صفوی بی‌همتاست و در بردارنده یک گنبدخانه (هرجانب آن ۱۹ متر) قرار گرفته است. با قوس‌های کوتاه روی ۴ پایه ۸ ضلعی پوشیده شده است. این بنا فاقد تجهیزات سایر مساجد همچون صحن، حجره‌های جانبی، ایوان و مناره است. سردر آن همچون سردر مسجد امام در جهت میدان و اندرونی آن در جهت مکه تنظیم شده است.

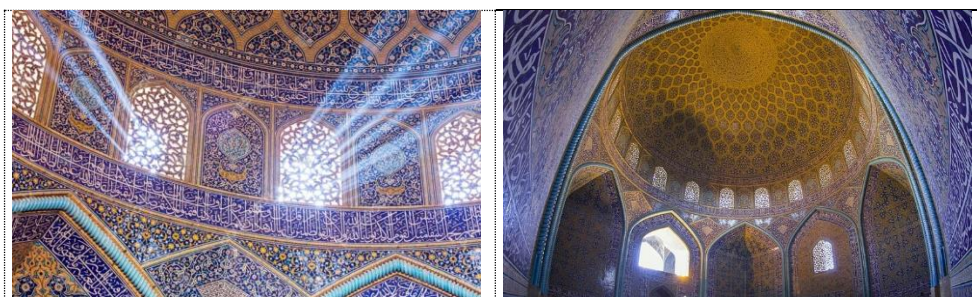

تصویر ۱۴: اهل بیت (ع) مردمک چشم خلقتند: در چشمه ایوان و در وسط ورودی سردر مسجد شیخ لطف‌الله جمله: «مایه محتشمی خدمت اولاد علی است». مأخذ: <https://www.jabama.com>

برای ورود به شبستان باید از سردر یک ایوان با کاشی‌کاری و از یک راهرو تاریک در دو طرف نمازخانه گذشت تا این‌که به محراب روبرویی رسید. تأثیر و جلوهٔ بصری و روانی ورود به اتاق وسیع و رنگارنگ خیره‌کننده است، گنبد آن که یکی از چند گنبد معماری ایران است، با تشعشعات نورخورشید خصوصا در رأس تزئین یافته است. ایوان ورودی مسجد با زمینه لاجوردی و نقوش زردرنگ کاشیکاری شده است. راهرو ورودی پنجره‌های مشبک فیروزه‌ای را در میان سایه‌روشن خودنمایی می‌کنند و سرای زیرگنبد دارای دیوارهایی با زمینه لاجوردی و نقوش زرد است. کاشیکاری پوشش داخلی گنبد از ابتدا تا انتها تقریباً به یک اندازه است (زمانی گندمانی، ۱۳۹۱، ۵). وسط ورودی سردر مسجد شیخ لطف الله جمله: «مایه محتشمی خدمت اولاد علی» نوشته شده است که نشان از ارادت و نگرش سازندگان دارد (تصویر ۱۴). پایین آهیانه گنبد با کاشی‌های آبی رنگ و نقوش گل و بوته و کتیبه‌هایی از کاشی‌های معرق شامل چندسوره کوتاه از قرآن تزئین شده است (جلیلی و همکاران، ۱۳۹۴، ۹). در کتیبه‌های داخلی گنبدخانه حدیثی از پیامبر اکرم (ص) است که عامل وحدت را در دیار مومنین بیان و در آن خودشان را شهر علم و امیرالمومنین علی (ع) را دروازه آن شهر معرفی فرموده‌اند و اینکه امت هر گاه بخواهند به علم پیامبر خدا (ص) دسترسی پیدا کنند، باید از طریق حضرت علی (ع) دست یابند:

قال رسول الله (ص): أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَعَلِيٌّ بَابُهَا، فَمَنْ أَرَادَ الْعِلْمَ فَلْيَأْتِ الْبَابَ

پیامبر اکرم (ص) امت خود را به وجود عترت خود و امامان شیعه به‌عنوان داناترین افراد آگاهی دادند، و اگر امت همان‌گونه که به سمت کعبه رو می‌نمایند به سمت ائمه (ع) می‌شتافتند تا قیامت بینشان نه اختلافی بود و نه چیرگی شیاطین و دشمنان بر آن‌ها.

تصویر شماره ۱۵: وحدت مسجد شیخ لطف الله با نور آسمان و معنویت کتیبه‌ها، ماخذ: سایت جاباما

۱-۲-۵ تزئینات و متون قدسی

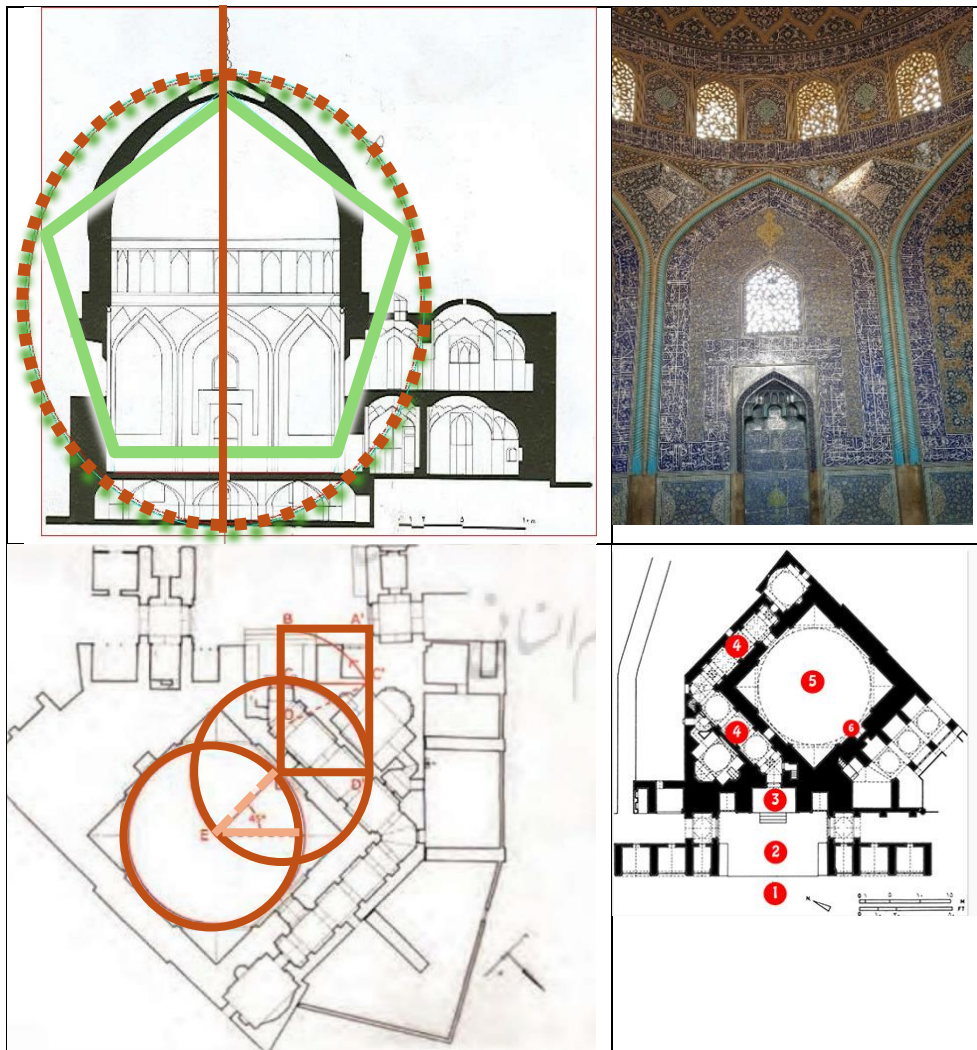
با ورود به اماکن مقدس، کلمات الهی نوشته شده بر جوارح، انسان را به عبادت خداوند، دعوت می‌کند. در حقیقت این آیات حضور خداوند را که با پدیدار شدن لطافت و زیبایی روح به دست می‌آید، تداعی می‌کند (شایسته فر، ۱۳۸۴). اسلام دین «کتاب» و کتابت (و امام و امامت)، است و متون مقدس در آن نقشی بنیادین دارد که در قالب کتیبه‌های متنی وجه معنوی و اعتقادی فرهنگ اسلامی را نشان می‌دهد (هیل و همکاران، ۱۳۷۵). وقتی رسول اکرم (ص) شهر علم و امیرالمؤمنین امام علی (ع) باب آن باشد، فضایی که شیعه می‌سازد نماد و پنجره‌ای گشوده به سقف ملکوتی آسمان و مکان ظهور شهر علم می‌شود؛ لذا تزئینات آن اهمیتی بنیادین می‌یابد (هاشمی و همکاران، ۱۳۹۸). حدیث «مَدِیْنَةُ الْعِلْمِ»، در بسیاری از مساجد دیگر از جمله داخل یکی از گنبدهای چهار ایوان مسجد امام اصفهان نیز نقش بسته است. در مسجد شیخ لطف‌الله به شیوه‌ای ماهرانه پلان و موقعیت اجزای ساختمان نسبت به یکدیگر تنظیم شده و با گوشه‌سازی فضای مربعی به تدریج هشت پهلوی و سپس به دایره تبدیل شده و در فراز آن گنبد قرار می‌گیرد. پس از عبور از سردر ورودی مسجد و در راهرو که با نوعی انتظار برای ورود به شبستان همراه است، پنجره مشبکی در انتهای راهرو به نحوی قرار گرفته که نور آن تشویق به ادامه مسیر می‌کند و نمازگذار به صورت تدریجی وارد فضای نیمه‌روشن شبستان می‌شود (شیرازی، ۱۳۸۹).

جدول ۲: مؤلفه‌های شکلی و محتوایی مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان

دوره تاریخی	تزئینات	هندسه	پلان	عوامل طبیعی	عوامل مصنوعی	زیبایی شناختی	فضا	عملکرد	تمایز
قرن دهم عصر صفویه	کاشکاری معرق	ترکیب بندی احجام و شکستن تقارن	پیچیدگی و ابتداع در نقشه و پلان	نور و رنگ	گنبد، جلوخان، محراب	حجم بسیار عالی و حذف مشکلات موجود در طراحی به بهترین نحو ممکن	ایجاد فضایی برای ارتباط انسان با خالق	مسجد	برونگرا و ترکیبی از سازه و معماری

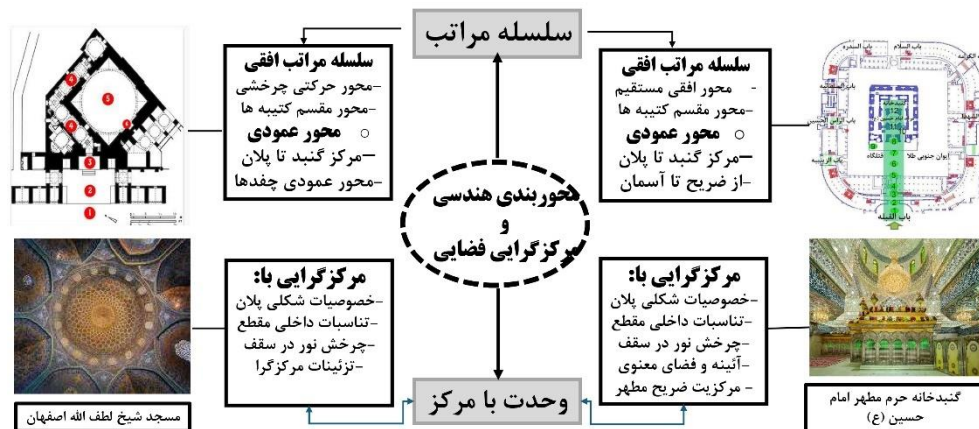
ماخذ: سلیمی و همکاران، ۱۳۹۹.

در مسجد، انتقال از تاریکی به روشنایی با نورمشبک‌های سقف و جداره‌ها موجب مکاشفه و سرور شده و مفهوم وحدت در کثرت با وحدت، نور، فضا، هندسه ساختار و تزئینات کاشیکاری ایجاد شده است (تصویر ۱۵ و ۱۶). الگوی ساختاری، تناسبات، هندسه، سلسله مراتب فضا و هم‌پیوندی فضا از تاثیرگذارترین متغیرها جهت مطلوبیت فضا می‌باشد.

تصویر ۱۶: حرکت افقی سلسله مراتبی از ورودی تا محراب. در کنار نقش دایره در نظام هندسی مسجد شیخ لطف‌الله. ماخذ: ازدهار و همکاران، ۱۳۹۲. ترسیم دوایر مقطع از نگارنده. برخی عوامل وحدت‌بخش در معماری مسجد شیخ لطف‌الله موارد ذیل می‌باشد:

- نظام هندسه دوایری در پلان و گسترش خصوصیات پلان در مقطع گنبد خانه با نسبت نزدیک به ۵ ضلعی منتظم (تصویر ۱۶).
- نظام حرکتی اولیه برای رسیدن به محور قبله و فضای داخل گنبدخانه روی محور قبله.
- تزئینات اسلیمی، خطایی و به‌کارگیری رنگ‌های متنوع، با قالب رنگ اصلی فیروزه‌ای و نخودی هم در جداره و هم در سقف و مشبک‌ها.
- کتیبه‌های معنوی با تاکید بر آیات و روایات مربوط به اهل بیت (ع).

تصویر ۱۷: اصول وحدت بخش براساس سلسله مراتب، محورها و مراکز. ماخذ: نگارندگان

۶- نتیجه‌گیری

در جهان بینی اسلامی، هستی از منظر توحید و یگانه‌پرستی، نیازمند فیض و رحمت خداوند احد و واحد است از این رو هرذره مظهري از جلوه الهی و بخشی از یک کل واحد و منسجم است. این مفهوم که به تعبیر عرفانی وحدت وجود و در تجلی آن، وحدت در کثرت نامیده می‌شود، مورد توجه بسیاری از فعالیت‌های خلاقانه در حوزه هنر و معماری است. در مسجد شیخ لطف‌الله و حرم مطهر امام حسین (ع)، با وجود کثرت تزئینات، رنگ، نور، جنس مصالح و تناسبات می‌توان در بطن تمامی این‌ها هدفمندی، کار مخلصانه برای بندگان خدا و جلوه‌هایی از حضور پروردگار جهانیان را به‌نظاره نشست. نتایج مقایسه دو مکان مقدس نشان می‌دهد، هماهنگی در هدف و نظم میان اجزای بنا و کلیت فضا مشاهده می‌شود. علاوه بر نظام هندسه، کتیبه‌های معنوی و نقوش نمادین، سلسله مراتب فضایی،

عمق و مرکزیت فضای مقدس در پلان و حجم از مهم‌ترین موارد وحدت بخش معماری مکان قدسی است. تبیین معماری ابنیه مقدس مستلزم فهم هدف و الگوی رفتاری مومنان جهت اتصال با مبدا فیض می‌باشد. همانگونه که در تصویر «۱۸» به برخی از عوامل مشترک وحدت‌آفرین، هویت‌ساز اشاره شده است، برکت جماعت و اهمیت امام و امامت، مساجد و حرم‌های ائمه (ع) را علامت و نمادی و حیانی ساخته است. انسان‌ها در امام از فردیت به وحدت جمعی می‌رسند. باید امام در درون آن‌ها حضور یابد تا در بیرون ظهور یابد. تعریف آرمان‌های مشترک از جمله حقیقت طلبی و عدالت خواهی در عهد با امام شهید یا غائب، انسان‌ها را همسو با عبادالله هدایت می‌نماید. این‌جا است که همه روزها در عاشورا و همه سرزمین‌ها در کربلا به وحدت می‌رسند: «کل یوم عاشورا و کل ارض کربلا». با توجه به جایگاه ولایت در کانونی کردن کثرت‌ها به وحدت و امام به‌عنوان باطن قبله، سطح اول، نظام معماری دو بنا با «وحدت» باطنی و با آشکاری اهمیت «عبادالله» از ورودی به‌عنوان «باب‌الله» تا کتیبه‌ها با ذکر لفظ جلاله «الله» نقش پذیرفته است.

تصویر ۱۸: مهم‌ترین عوامل وحدت‌آفرین، هویت‌ساز با کتاب خدا و عترت پیامبر (ص). ماخذ: نگارنده

و ورود به «بیت‌الله» با «عروه‌الوثقی» و تفضل اهل‌البیت(ع) میسر است و قبله، موجب قطبی‌شدن فضا و خلق محوری خطی-ارزشی شده که این نظام در حرم مطهر امام حسین(ع) از جمله باب‌القبله تا مضجع مقدس، در تجلی و تکرار ذکر جلاله «الله» در مرکز و وسط کتیبه‌ها دیده می‌شود. سطح دیگر معرفت در ادعیه، زیارات و الگوی بیانی واحد، جای گرفته است. ایمان در هر قدم، مقام و کلامی با رفتاری حاصل شده و مومنان در «قدم صدق»، «مقام محمود» و «کِسْوَةُ الْأَنْوَارِ» با زیارت عاشورا و دعای عرفه به عرفان و معرفت الهی دست می‌یابند و با خواندن دعای عهد با امام زمان(عج) فراتر از زمان و مکان در مسجد یا حرم هم پیمان و با باطن قبله وحدت می‌یابند (تصویر ۱۸ تا ۲۰).

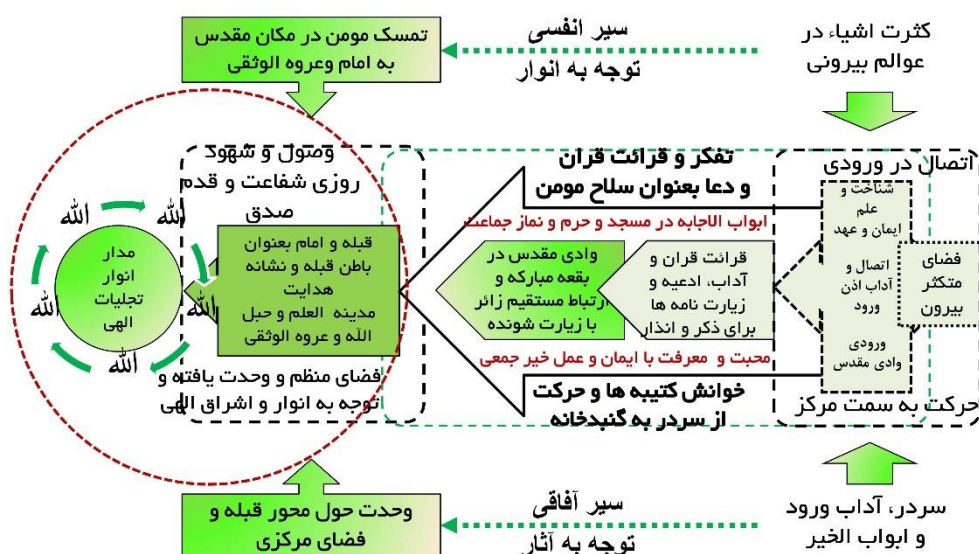

تصویر ۱۹: ایجاد وحدت با عناصر و الگوهای معماری مشترک یا خاص در حرم حسینی و مسجد شیخ لطف الله اصفهان. ماخذ: نگارنده

در سطح سوم، مکان مقدس با نظام هندسی دوایری، سلسله مراتب فضایی، عمق و مرکزیت و نقوش تجریدی، وحدت یافته است. کتیبه‌های و حیانی با یادآوری پیمان و عهد با امام

زمان (عج) زائر را محیای کشف و شهودی مسرورکننده نموده و با جماعت، فضای ایستا، خاطره‌انگیز و پویا وحدت می‌یابد. محور قبله به‌عنوان مهم‌ترین محور مقدس موجب قطبی شدن فضا و خلق محوری خطی-ارزشی شده و مکان حضور نمازگزاران و زائران به‌نحوی سازماندهی شده که در فضای مقدس، تجدید عهد، احساس یکی شدن با جمع و تبدیل فضای ایستا به فضایی خاطره‌انگیز و پویا به نحو احسن صورت پذیرد.

در این مکان‌ها هر طرح، نقش، کلام و بیان به‌عنوان آیه و نشانه و ذکر یا تذکر می‌باشد. نقش سیمرغ اشاره به جبرئیل و نماد عقلانیت در دین، حوض در نقش آینه گیتی‌نما و آئینه‌کاری‌های حرم تجلی دل‌های متحد مومنان بر محور ضریح و تا کتیبه‌هایی که پنجره‌های گشوده به‌سوی آسمان بالا شده است.

تصویر ۲۰: الگوی رفتاری در فضای معماری در فضای مقدس از اذن ورود و سردار تا نماز و اذکار معنوی و تا وصول رو به محراب و ضریح امام و درک انوار قدسی با واسطه امام (ع). ماخذ: نگارنده

مهمترین پیامی که در تصویر شماره «۲۰» با توجه به مطالعات این مقاله و مستند به دعای عرفه امام حسین (ع) دریافت می‌شود این است که برای شناخت خداوند هرآنچه آثار طبیعی و یا معماری قدسی در سیر آفاقی به انسان می‌آموزد، مرحله اولیه شناخت خداوند است. عمل صالحی که خداوند آن را برای تقرب به خودش و صراط مستقیمش

ذکر کرده و مورد توجه بندگان شایسته‌اش از صدیقین تا شهدا بوده از همراهی و هم عهدی با امام زمان (عج) حاصل می‌شود. و تنها به مدد انوار الهی که به واسطه توسل به اهل بیت (ع) و سیدالشهدا بر قلب زائر می‌تابد، بنده خدا در مراتب بالاتر معرفت الهی قرار خواهد گرفت که هدف خلقت نیز همین عبادت و معرفت ذکر شده است.

مشارکت نویسندگان

نویسنده اول به‌عنوان استاد راهنما، نویسنده دوم در نقش کمک‌کننده و طرح نظرات جانبی و نویسنده سوم به‌عنوان پژوهشگر دکتری در طرح، تحقیق، چینش مطالب و نگارش مقاله تلاش و همکاری کرده‌اند.

تشکر و قدردانی

بنا به حدیث شریف لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق برخورد وظیفه می‌دانیم که از زحمات و پیشنهادات سردبیر محترم مجله هستی‌شناسی و همه کسانی که از منابع و آثارشان استفاده شده قدردانی کنیم. پژوهش حاضر با مساعی نویسندگان مطروحه صورت پذیرفته است.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع و مأخذ

Holy Quran

Ardalan, N. Bakhtiar, Laleh.2012. The Sense of Unity; The Role of Tradition in Iranian Architecture. Tehran: Elm-e-Memar Publications. Persian.

Ardalan, N. Bakhtiar, Laleh.2016. The Sense of Unity; The Role of Tradition in Iranian Architecture. Translated by: Vanda Jalili. Tehran: Elm-e-Memar Publications. Persian.

- Akbari, F. Pournamdarian, Taghi. Shirazi, Ali Asghar. Ayatollahi, Habib. 2010. Spiritual Knowledge and Geometric Codes, Journal of Persian Language and Literature Research, Fourth Year, Spring. p. 22-1. Persian.
- Alborzi, F. Jahadi, Navid. Fathi, Milad. Yousefi, Amir Hossein. 2020. Analysis of the Semantic Manifestations of Light in the Architecture of Isfahan during the Safavid Period. Case Study: Sheikh Lotfollah Mosque in Isfahan. Journal of Islamic Architecture Research. No. 29. Eighth Year. Winter. Persian.
- Baghaei, P. Lilien, Mohammadreza. Abedi, Mahdieh. 2013. Book of Design Theories and Methods. Azadpeyma Publications. Persian.
- Balkhari-Qahi, H. 2011. Mystical Foundations of Islamic Art and Architecture, Tehran: Islamic Propaganda Organization, Hozeh Honari, Surah Mehr. Persian.
- Bazaei, 2020. - software map Depth.UCL with data quantitative using Qajar and Zandieh Shiraz of houses native of configuration spatial the in change. Art Islamic . 37.16 /1607434349-10339-1-
- Bemanian, H. Azimi, Seyedeh Fatemeh. 2010. Reflection of Meanings Emanating from the Islamic Worldview in Architectural Design, Journal of Iranian Islamic City Studies, Winter, p. 48-39. Persian.
- Burckhardt, T. 1996. Sacred Art. Translator: Jalal Sattari. Tehran: Soroush Publications. Persian.
- Chenarani, M. 2009. Explanation of Ziarat Ashura. Ascent of Thought, Mashhad. Persian.
- Dehar, A. Alipour, Reza. 2013. Geometric Analysis of the Architecture of Sheikh Lotfollah Mosque of Isfahan to Determine the Geometric Relationship of the Prayer Hall with the Forecourt of the Building, Bagh-e Nazar, No. 26, Tenth Year, pp. 33-40. Persian.
- Dinarvand, M. 2018. Designing a Museum of Islamic Mystics' Tombs with an Approach to the Application of New Technology. Master's Thesis at Shahid Rajaei Teacher Training University. Persian.
- Dorri, A. Talischi, Gholamreza. 2018. Finiteness and Infiniteness of the Spatial Structure of Islamic Architecture of Iran in the Mosques of the Safavid Era (Case Study: Sheikh Lotfollah and Imam Mosque of Isfahan). Journal of Islamic Architecture Research. No. 19. Sixth Year. Persian.
- Emad, F. Movahed, Khosro. Taghipour, Maliheh. Heidari, Ali Akbar. 2020. Recognition of the Principles of Spatial Hierarchy in Traditional Iranian

Mosques and its Analysis by Space Syntax Method. Case Study: Mosques of Shiraz. Journal of Islamic Art Studies. Persian.

Ganji Saffar, Z. Ganji Saffar, Hamed. Khazaei, Fatemeh.2022. Persian. Investigating the Philosophy of the Journey from Multiplicity to Unity and Unity to Multiplicity in the Muqarnas of Iranian Architecture, Case Study: Muqarnas of Ganjali Khan Bathhouse. Green Architecture Quarterly. Eighth Year. Number Two. Summer. Persian.

Hansn. J. 1998. Deciding Homes and Houses. Cambridge.

Hashemi Toghraljerdi, M. Rezaei, Rasoul.2019.Creative Intervention Based on Spatial Expansion and Sociability in Sustainable Patterns of Iranian Architecture. Case Study: Holy Shrine of Abdol Azim(AS).Sustainable Architecture and City. Seventh Year. First Issue. Spring and Summer. Persian.

Hashemi Toghraljerdi, M. Kowsar, Fatemeh.2025. An Analysis of the Harmony of Pilgrimage Etiquette as a Perfectionist and Ontological Journey by Comparing the Architecture of the Holy Space of the Holy Shrine of Imam Hussein (AS). International Conference on the Construction, Development and Reconstruction of Holy Shrines throughout History. Persian.

Hashemi Toghraljerdi, M. Noghrekar, Salman. Kowsar, Fatemeh.2023. Quantitative and Qualitative Evaluation of Pilgrimage Inscriptions of Shia Case study: Bab al-Qibla to the Dome House of the Holy Shrine of Imam Hussein (AS) Islamic Architecture Research; 11 (3): 1-26. Persian.

Hill, D. Grabar, Oleg.1996. Islamic Architecture and Decoration. Translator: Mehrdad Vahdati Daneshmand. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company. Persian.

<https://www.jabama.com>.

Jafarzadeh, S. Asadi, Mohammadreza.2024. Ontological Foundations in Nasr's Thought and its Role in the Critique of the West. Journal of Ontological Research. Persian.

Jalili, T. Bahadori Birgani, Mahshid.2015. Manifestation of Divine Unity and Showing Multiplicity in Unity in Islamic Architecture with Emphasis on Religious Places (Case Study: Mosques). The Second International Conference and the Fourth National Conference on Architecture, Restoration, Urban Planning and Sustainable Environment. Persian.

Jalili, T. Goodarzi, Farnoosh. 2015.Investigating the Position of Islamic Wisdom in the Decorations of Iranian Mosques (Case Study: Sheikh

Lotfollah Mosque). The Second International Conference on Research in Engineering, Science and Technology. Persian.

Khorrami, R. Karimi, Sorouh. 2015. Investigating the Manifestation of Multiplicity and Unity in the Mural Painting of Islamic Architecture during the Safavid and Qajar Periods (Case Study: Entrance of Sheikh Lotfollah Mosque in Isfahan). The First Scientific Research Congress of New Horizons in the Fields of Civil Engineering, Architecture, Culture of Urban Management of Iran. Persian.

Mahdinejad, J. Taher Tolou Del, Mohammad Sadegh. Azmati, Hamid Reza. Sadeghi Habib Abad, Ali. 2016. A Study on the Characteristics of Iranian-Islamic Architecture and Sacred Arts Based on the Transcendence of Architecture. Journal of Ontological Research. Persian.

Mahdavi Nejad, M. & Nagahani, N. 2011. The effect of visual literacy on the perception of beauty in architectural works. Armanshahr (Utopia) Journal. 7(14), pp. 51-61.

Maki Nejad, M. 2008. History of Iranian Art in the Islamic Period (Architectural Decorations). Tehran: Organization for the Study and Compilation of Humanities Books of Universities. Center for Research and Development of Humanities. Persian.

Moallemi, H. 2008. Transcendent Philosophy. Qom: Hajar Publishing Center (Affiliated to the Center for Management of Women's Seminaries). Persian.

Noghrekar, A. Ranjbar Kermani, Ali Mohammad. Hamzehnejad, Mehdi. 2009. An Introduction to Islamic Identity in Architecture and Urban Planning, Publisher: Office of Architecture and Urban Design of the Ministry of Housing and Urban Development. Persian.

Rouzbeh, M. Khazrian, Alireza. Biglari, Sareh. 2015. The Sense of Unity in Contemporary Iranian Architecture (With Emphasis on Daryabandari House and Azarba by Iraj Kalantari). National Conference on Culture, Tourism and Urban Identity. Persian.

Salimi, M. Sharifzadeh, Mohammadreza. Bani Ardalan, Ismail. 2020. Phenomenology of Holy Places with Emphasis on Iranian-Islamic Architecture (Case Study: Historical Mosque of Sheikh Lotfollah Isfahan). Journal of Islamic Mysticism. Sixteenth Year. No. 63. Spring. Persian.

Saremi, H. Behra, Bahareh. 2021. Components of Place Quality in the Iranian-Islamic City. Journal of Iranian Islamic City Studies. Persian.

- Shafiei, F. Fazeli, Alireza.2013. Beauty and its Existential Status According to Suhrawardi. Journal of Ontological Research. Persian.
- Shayestehfar, M.2005. The Decorative and Communicative Role of Inscription in Islamic Architecture. Art Month. No. 89 and 90. Persian.
- Shirazi, M.2010. Phenomenology in Practice: Learning from the Phenomenological Analysis of Pallasmaa from Villa Mairea, Utopia, No. 4, pp. 125-132. Persian.
- Shir Khanai, A. Sahaf, Seyed Mohammad Khosro. Farkish, Hiro. Choganian, Davood.2022. Comparative Study of the Relationship between Wisdom and Spatial Arrangement in Traditional and Contemporary Mosque Architecture Using "Space Syntax" Software. Case Study: Mosques of Khorasan Razavi. Culture of Islamic Architecture and Urban Planning. Seventh Year. First Issue. Spring and Summer. Persian.
- Suzangar, M. Fereidouni, Pegah. 2014. Manifestation of Unity and Multiplicity in Islamic Art. Persian.
- Tabasi, M. Fazel Nasab, Fahimeh. 2012. Recognition of the Role and Impact of the Intellectual Currents of the Safavid Era in the Formation of the Entrance of the Mosques of the Isfahan School, Journal of Fine Arts - Architecture and Urban Planning, Volume 17, Number 3, pp. 81-90. Persian.
- Taghizadeh, A. Taghvaei, Vida.2018. Spatial alignment, the manifestation of unity in plurality in the architecture of traditional houses in Shushtar. Case study: Aminzadeh House and Gazer House. City Identity. Issue 40. Year 13. Winter.
- Tabatabai, M.1984. Tafsir al-Mizan, Volume 19. Persian.
- Yari Gholi, V. Jazpiri, Alireza. Naghilou, Mehdi.2015.A Study of the Thought of Contemporary Iranian Architect Iraj Kalantari (With a Special Look at the Designed Buildings). Scientific Research Conference on New Horizons in the Sciences of Geography and Planning of Architecture and Urban Planning of Iran. Persian.
- Zamani Gandmani, N. 2012. Etiology of the Color Selection of Tilework of Safavid Era Mosques in Isfahan, Research Sample; Sheikh Lotfollah Mosque. The First International Congress of Culture and Religious Thought. Persian.

سید مجیدهاشمی طغراجردی استادیار گروه آموزشی معماری دانشگاه تربیت دبیر شهیدرجایی تهران است. علاقمندی‌های ایشان در حوزه‌های زیر هستند: پژوهش در حوزه حقوق در معماری و شهرسازی با تاکید بر واحدهای مسکونی پژوهش در حوزه اصول و ضوابط کاربردی جهت طراحی بناهای فرهنگی و مذهبی. پژوهش در حوزه روش‌های اجرای قانون کاداستر (حدنگار) جهت آمایش سرزمین

Hashemi, M. Assistant Professor of Architecture, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran, Iran.

m.hashemi@sru.ac.ir

مهدی حمزه‌نژاد استادیار معماری، دانشگاه علم و صنعت ایران هستند. علاقمندی‌های ایشان در حوزه‌های زیر هستند: پژوهش و طراحی در حوزه مسکونی، فرهنگی، تجاری در معماری پژوهش و طراحی در معماری طبیعت‌گرا، باغ و منظر پژوهش و طراحی در حوزه معماری اسلامی

Hamzenejad, M. Assistant Professor of Architecture, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran.

Hamzenejad@iust.ac.ir

فاطمه کوثر پژوهشگر دکتری رشته مهندسی معماری دانشکده مهندسی معماری و شهرسازی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی تهران است. وی دوران تحصیلات کارشناسی و کارشناسی ارشد را در همین رشته و دانشگاه به اتمام رسانده است. هنرآموز معماری داخلی شهرستان آباد در استان فارس با سابقه تدریس ۱۰ سال مشغول به فعالیت است.

Kowsar, F. PhD researcher in architecture, Shahid Rajaee Teacher Training University, Tehran. Iran.
f.kowsar@sru.ac.ir

How to cite this paper:

Seyyed Majid Hashemi Toghar Al-Jardi & Mehdi Hamzeh Nejad & Fatemeh Kowsar (2025), Manifestations of the Principle of Unity in Multiplicity in Islamic Architecture (A Comparative Study of the Dome Chamber of Imam Hussein's Holy Shrine and the Dome of Sheikh Lotfollah Mosque in Isfahan) . *Journal of Ontological Researches*, 14 (28), 103-141. Persian.

DOI: [10.22061/orj.2025.11977.891](https://doi.org/10.22061/orj.2025.11977.891)

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.